

Булижин І. В.,
здобувач

Науково-дослідного інституту правового забезпечення інноваційного розвитку
Національної академії правових наук України

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК НЕПЛАТОСПРОМОЖНОСТІ ТА БАНКРУТСТВА: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ СВІТОВОГО Й УКРАЇНСЬКОГО ДОСВІДУ

Анотація. У статті розглянуто історію розвитку правового регулювання неплатоспроможності та банкрутства. Було виокремлено 3 історичні періоди (особистої немайнової відповідальності боржника, майнової відповідальності, превентивний період), 6 світових та 5 українських етапів, протягом яких змінювалися суспільні відносини, пов'язані з неплатоспроможністю й визнанням боржника банкрутом. Проведено порівняльний аналіз світового та українського досвіду розвитку банкрутства під час кожного історичного етапу.

Ключові слова: банкрутство, неплатоспроможність, історія банкрутства, історичні періоди неплатоспроможності.

Постановка проблеми. На сьогодні Україна стоїть на порозі численних реформ різних сфер суспільних відносин, насамперед реанімаційних для національного господарства та повноцінних правил здорової ринкової економіки. Важливим інструментом такої моделі господарювання є інститут банкрутства, що юридично закріплює економічні відносини неплатоспроможності. Для обрання найбільш правильної сучасної концепції банкрутства в Україні необхідно порівняти та врахувати цінний як світовий, так і національний історичний досвід правового регулювання відносин неплатоспроможності.

Мета статті – провести порівняльний аналіз світового й українського досвіду правового регулювання неплатоспроможності та банкрутства. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати низку завдань: запропонувати універсальний варіант періодизації історії банкрутства у світі та в Україні з огляду на важливі критерії їх виокремлення; визначити ключові риси основних світових та українських історичних етапів правового забезпечення відносин неплатоспроможності в межах періодів; проаналізувати відповідність ключових рис національного досвіду правового регулювання неплатоспроможності й банкрутства світовому.

Аналіз останніх досліджень. Питання історичної появи та розвитку юридичних понять неплатоспроможності й банкрутства досліджували в деяких аспектах К.М. Малишев, Г.Дж. Берман, Г.Ф. Шершеневич, В.В. Джунь, О.М. Бірюков, Б.М. Поляков, В.С. Гордієнко, Д.А. Опенько, А.В. Володін, Р.В. Ушенко, Р.В. Друзін, О.О. Яковлев та інші. Проте актуальним і малодослідженим залишається питання порівняння світового й українського досвіду правового регулювання неплатоспроможності та банкрутства.

Виклад основного матеріалу. Завданням законодавства в різні часи було адекватне відбиття усталених суспільних відносин із наданням необхідного вектора розвитку таких відносин за необхідності їх корегування. Фактично законодавство багато в чому відбиває світоглядні позиції, які панують у суспільстві в

конкретних історичних умовах. Не є винятком і законодавство з питань неспроможності.

Залежно від суті вирішення проблем у відносинах між боржником і кредиторами та ступеня задоволення інтересів обох сторін варто виділити три періоди світової історії банкрутства. Перший – період особистої немайнової відповідальності боржника, що задовольняє немайнові інтереси кредитора в помсті, показовому покаранні тощо. Другий – період майнової відповідальності боржника, що задовольняє майнові інтереси і кредитора, і боржника, оскільки дає йому повторний шанс на успіх у бізнесі. Третій – превентивний період попередження банкрутства, що задовольняє не лише матеріальні інтереси боржника та кредитора, а й деякою мірою особисті інтереси, зокрема в підтриманні ділової репутації суб'єктів господарювання. При цьому якісні зміни, що відбуваються в законодавстві, також суттєво впливають на відносини (наприклад, зменшення жорстокості покарання, удосконалення процедури тощо).

Отже, з усіх періодів можна виокремити 6 історичних етапів розвитку інституту банкрутства у світі та 5 – в Україні. Звичайно, через об'єктивно різну швидкість протікання тих чи інших історичних процесів за тривалістю етапи світової й національної історії становлення інституту банкрутства не співпадають.

Першим етапом світової історії вважається історія Стародавнього світу та раннього середньовіччя. Зародження грошово-кредитних відносин «дало значний поштовх у зародженні інституту неспроможності» [1, с. 414]. У різних народів Давнього Сходу та античної цивілізації були деякі особливості ставлення до неплатоспроможних боржників, проте загалом у цей час була поширена особиста немайна відповідальність боржника: застосування фізичних покарань, передача в заставу родичів боржника та його продаж у рабство. Так, навіть у досить досконалій для Стародавнього світу правовій системі римлян Закони Дванадцяти Таблиць передбачали передачу боржника кредитору для поміщення в колодки на 60 днів, після чого йому тричі робили пропозицію повернути борг і в разі відмови розрубали на частини за принципом *partes secare* [2, с. 68]. Взагалі сучасний термін «банкрутство» походить від латинських слів *bankus ruptus* – «зламана лава». Виник цей вислів за часів Риму, коли лихварі виконували свої функції за лавами, а розорившись, перекидали чи ламали ці лави, що й стало символом банкрутства.

На стародавньому етапі історії України на території нашої держави проживали як осілі, так і кочові племена, письмових пам'яток правових звичаїв яких не залишилось. За часів Київської Русі існували зачатки правового регулювання відносин неспроможності. З моменту появи Руської Правди за часів Ярослава Мудрого та пізніших змін до цього давнього право-

вого кодексу встановлювались норми щодо боржників, які не могли віддати свої борги. У ситуації неплатоспроможності боржника могло бути стягнуте його майно, а також предметом стягнення ставала сама особа боржника, тобто його продавали, а виручені кошти розподіляли між кредиторами за такою чергою: іноземці, іногородні та інші [3, с. 141]. Борг князя як особливого суверена оплачувався позачергово [4, с. 90]. Поширеною була практика «видачі головою», тобто боржника віддавали кредитору для самостійного з'ясування відносин.

Під час монголо-татарської навали жодних джерел щодо існування актів про неплатоспроможність залишено не було. У пізніх редакціях Руської Правди, що діяли частково аж до XVI ст., виділялось як випадкове банкрутство (наприклад, у випадках форс-мажорних обставин), так і навмисне чи злісне за умов наявності вини боржника. За випадкового банкрутства в разі доведення боржником, що він втратив також своє майно, відбувалося звільнення від виконання майнового зобов'язання. У разі злісного банкрутства боржник повинен був у повному обсязі компенсувати майнову шкоду кредиторам, а в разі смерті боржника борг підлягав поверненню його спадкоємцями в межах успадкованого майна.

Другий історичний етап уже відбивав відносини зрілого феодалізму в Європі та зачатки зародження капіталістичного устрою. На межі XI – XII ст. локальна торгівля в Європі переходить на масштаби континентальної. Тому з метою «обслуговування дедалі зростаючого торгового обороту та у відповідь на потреби його суб'єктів активно формується транснаціональне торгове право, або *Lex Mercatoria*» [5, с. 11]. Г.Дж. Берман підкреслював, що в цей час право банкрутства було невід'ємною частиною високорозвиненої системи комерційного кредиту, при цьому воно гармонійно як захищало інтереси кредитора, так і не було згубним для боржника [6, с. 331].

У пізніші часи середньовіччя правові норми, що регулювали тогочасні відносини щодо вирішення майнових проблем боржника, якщо щодо його майна збігались претензії хоча б двох кредиторів, містились у статутах вільних італійських міст [7, с. 23]. На переконання Г.Ф. Шершеневича, такі статuti за природою були збірниками судових рішень та угодами між органами влади й бізнесовими корпораціями [8, с. 81]. Уже в XIII – XV ст. Італія через власні децентралізаційні процеси являла собою низку міст-держав зі своєю владою, фінансовою та правовою системою. Найбільш заможними містами ставали ті, які основою господарської діяльності зробили торгівлю та (або) розвиток банківської системи: Венеція, Генуя, Флоренція. Відповідно, за цих умов розвиток грошово-кредитних відносин відбувався з новими більш динамічними темпами, а отже, і відносини банкрутства потребували адекватного правового регулювання. Засади конкурсного права, закладені ще в Римі, у середньовічних торгових республіках Італії зазнали глибоких перетворень, що мали метою пристосувати їх до потреб торговельного кредиту [9, с. 1]. Боржників називали «*fuggitivi*» і «*decoctor*». Термін «*fuggitivi*» застосовувався у випадках, коли неспроможний боржник втікав від своїх кредиторів; «*decoctor*» походить від «*decocto*», що означало поступове зменшення майна боржника [10, с. 104]. Саме в Італії окремим органом виник комітет кредиторів, який перевіряв вимоги кредиторів, розшукував майно боржника, формував ліквідаційну масу, володів та управляв майном боржника, представляв його інтереси в суді, укладав мирову угоду [11, с. 129].

Третій етап формування централізованих держав (XV – XVII ст.) з пануванням абсолютизму характеризується появою

«королівського права», яке змінювало концепцію розуміння неплатоспроможності як явища, що порушувало публічний правопорядок [5, с. 15]. Ця ідея дала підставу будувати правові норми на основі принципу втручання держави в справи про банкрутство, передавати розгляд таких справ до королівських судів. Активно будувались боргові в'язниці. Пояснюється така зміна поглядів активним упровадженням буржуазних капіталістичних відносин, за умов чого неплатоспроможність боржника різко гальмувала розвиток комерційного обороту. Відповідно, закони «королівського права» спрямовувалися на попередження правопорушень у сфері комерційного обігу, закріплюючи навіть заходи залякування та терору [5, с. 16].

На території земель України лише приблизно з XVI ст. по XVII ст. можна виокремити другий етап розвитку історії неспроможності. Більша частина земель перебувала в складі Великого князівства Литовського та підпорядковувалась литовському праву. Уже не допускалась особиста розправа або суд князя чи місцевого посадника. Так, артикул 10 розділу 7 Третього Литовського статуту 1588 р. встановлював зобов'язання визнання особи неплатоспроможною саме судом [12]. Однак варто зауважити, що за умов процвітання феодалізму ефективне правове регулювання відносин банкрутства не було затребуваним.

Четвертий етап гуманізації законодавства розпочався в другій половині XVIII ст. за остаточного відходу від феодальних пережитків у Західній і Центральній Європі та продовжився до середини XIX ст. Ставлення до правового явища банкрутства змінювалось із двох основних причин. Так, терористичні санкції законодавства про відповідальність боржників не досягли превентивної дії проти нових банкрутств, оскільки реальні боржники, намагаючись уникнути кримінальної відповідальності, продовжували ще більш збиткову господарську діяльність. Крім того, циклічні економічні кризи з попутними масовими банкрутствами нашоували на розуміння не лише суб'єктивних (неналежне ведення підприємництва), а й об'єктивних (несприятлива кон'юнктура ринку) причин неспроможності [5, с. 17]. Оновлене законодавство передбачало більш м'яке ставлення до особи боржника: він більше не розглядався злочинцем, а засобом забезпечення економічних інтересів кредиторів логічно стало вважатися саме майно боржника. У країнах Західної Європи з'являються спеціалізовані суди за справами неспроможності (наприклад, Суд Банкрутства у Великобританії, спеціальні судді-комісари у Франції тощо).

Під час цього третього національного етапу значна частина українських земель перебувала в складі Російської імперії, у якій поняття неплатоспроможності й банкрутства з'явилися у 1729 р. у Вексельному статуті. У 1740 р. розроблявся новий проект статуту про банкрутство за наказом Комерц-Колегії, що передбачав створення посадових осіб кураторів, які повинні були представляти інтереси боржника. Однак він не набув популярності в застосуванні. На той момент реально мануфактурне виробництво ще не було поширеним, у господарюванні Російської імперії об'єктивно переважав феодалізм, і лише в XIX ст. реально розвивався капіталізм. Тому в 1800 р. було прийнято статут про банкрутів, що поширював свою дію і на торговельну, і на неторговельну неспроможність, а 1832 р. – статут про торговельну неспроможність [8, с. 136, 142]. Останній статут поряд із кураторами передбачав введення присяжних попечителів із числа адвокатів, які повинні були забезпечувати законність усіх дій боржника. У 1836 р. було введено інститут адміністрації, покликаної відновити платоспроможність борж-

ника. За здорового розвитку капіталістичних відносин правові норми про неспроможність були достатньо розвиненими та дієво застосовувались; порівняно з розвитком світових тенденцій можна вказати на динамічний процес удосконалення російського законодавства й досягнення кращих світових стандартів розвитку правових норм про неспроможність. Тому цей етап можна розділити на дві частини: XVIII ст. – початкові спроби створення повноцінного законодавства; XIX – початок XX ст. – дієвий розвиток законодавства про банкрутство.

П'ятий світовий етап розпочався приблизно в середині XIX ст. посиленням тенденції гуманізації законодавчих норм щодо банкрутства та закріпленням нового концептуального погляду на банкрутство, що існує й нині. Протягом XIX ст. більшість цивілізованих країн відмовились від боргових ям, поступово приймали закони про особисте банкрутство. Цивілістичні теорії того часу чітко розмежовували відповідальність фізичної особи та юридичної особи, утверджується панівна думка про несення відповідальності лише обсягом свого майна. Майже до середини XX ст. конкурсне право розвивалось у напрямі вдосконалення ліквідаційної процедури. У 1915 р. Верховний суд США ухвалив рішення, що закріпило нову концепцію банкрутства: мета особистих банкрутств – надати боржнику шанс «почати заново, будучи вільним від зобов'язань і відповідальності, пов'язаних із невдачами в бізнесі» [1, с. 415]. Проте цій ідеї суперечила ліквідаційна спрямованість законодавства, оскільки позбавляла боржника власності. Для розбудови соціально орієнтованої ринкової економіки потрібні були також інші реорганізаційні варіанти вирішення конфлікту між боржником і кредиторами.

Проте після численних обговорень, зважування всіх аргументів до реалізації цих ідей підійшли в другій половині XX ст., що саме можемо виділити як шостий (сучасний) етап розвитку законодавства про банкрутство. Саме він знаменує перехід до третього превентивного періоду. Поступово починається остання масова хвиля реформування законодавства про банкрутство на основі принципів «прощення боргу» та процесуального плюралізму. Нові варіанти проборжникових законів передбачали декілька рятівних для боржника процедур, спрямованих на зміну структури боргів, відновлення платоспроможності запровадженням довірчого управління майном боржника, перетворення зобов'язальних прав кредиторів на корпоративні права щодо статутного капіталу боржника тощо. Широке запровадження реорганізаційних процедур почалось із прийняття в 1978 р. Закону США № 95-958 про банкрутство. Цю тенденцію підтримала також Франція. Проте консервативна Німеччина продовжує підтримувати перевірений часом варіант прокредиторського законодавства про банкрутство, що передбачає основним інструментом саме ліквідацію. Велика Британія оновила своє законодавство, дотримуючись «золотої середини» між цими теоріями, зробивши його більш збалансованим. Отже, на сьогодні існує мінімум три (деякі дослідники виділяють п'ять [5, с. 25]) вектори розвитку конкурсного права.

Четвертим національним етапом розвитку законодавства про банкрутство вважатимемо радянський. Оскільки в 1920-ті рр. як поступ народу тимчасово було допущено нову економічну політику з деяким відродженням капіталістичних інститутів, то, відповідно, діяло законодавство про банкрутство. Зокрема, у Цивільному кодексі Української РСР та Цивільному процесуальному кодексі Української РСР містились норми про неспроможність із підкреслено публічним характером конкурсного процесу, тому кредитори не впливали на формування органів конкурсного управління: зберігача, ліквідаторів та особливого

управління [11, с. 131]. Ліквідатори повинні були встановити актив і пасив боржника, розшукати, оцінити й реалізувати його майно, розглядати претензії кредиторів. Проте, звичайно, оскільки державні підприємства стали розглядатись опорою всієї економіки СРСР, норми про банкрутство поширювались лише на юридичні особи недержавної форми власності. Зі згоранням нової економічної політики та остаточним переходом на планову економіку, у якій неплатоспроможності не було місця, правові норми про банкрутство перестали застосовуватись.

П'ятим етапом становлення вітчизняної сучасної концепції банкрутства можна вважати час незалежності України й повернення до ринкової економіки. Уперше в 1992 р. було прийнято Закон України «Про банкрутство». І лише 1999 р. до базового закону було внесено зміни, що навіть у назві відбили деяку зміну концепції: «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом». Тобто законодавець ніби й урахував світову тенденцію до попередження банкрутства, оздоровлення ринку, проте недостатня системність реформ вказує на нерішучість у виборі власної стратегії побудови подальшої концепції банкрутства в Україні.

Висновки. Таким чином, можна запропонувати періодизацію світового історичного процесу розвитку законодавства про неплатоспроможність і банкрутство у вигляді 3 періодів та 6 етапів, а національного – у вигляді 5 етапів. Усі 3 періоди властиві як світовому, так і українському досвіду правового регулювання банкрутства. Першому й другому етапам світової історії становлення неспроможності відповідає національний перший етап історичного розвитку, на третьому етапі національний динамічний розвиток законодавства зміг наздогнати кращі світові тенденції та запропонувати інститут адміністрації, що мала сприяти відновленню платоспроможності боржника – ключовій концепції законодавства про банкрутство сучасності. Четвертий радянський етап відкинув Україну від світової хвилі розвитку законодавства, проте в цілому на фінальному етапі історичного розвитку українське правове регулювання відносин банкрутства «наздоганяє» світові зразки.

Література:

1. Опенько Д.А. Історико-правова еволюція інституту банкрутства / Д.А. Опенько // Альманах права. – 2012. – Вип. 3. – С. 414–416.
2. Гордієнко В.С. Становлення та розвиток інституту неспроможності та банкрутства в деяких зарубіжних країнах / В.С. Гордієнко // Вісник Львівського університету : зб. наук. праць. Серія «Юридична». – 2007. – Вип. 44. – С. 68–74.
3. Яковлев О.О. Становлення та історичні етапи розвитку інституту банкрутства в Україні / О.О. Яковлев // Університетські наукові записки. – 2010. – № 2(34). – С. 140–148.
4. Поляков Б.М. Давньоруський конкурсний процес / Б.М. Поляков // Санація та банкрутство. – 2006. – № 1. – С. 90.
5. Джуль В.В. Інститут неспроможності: світовий досвід розвитку і особливості становлення в Україні : [монографія] / В.В. Джуль. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Юридична практика, 2006. – 384 с.
6. Берман Г.Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Г.Дж. Берман. – пер. с англ. – 2-е изд. – М. : Изд-во МГУ ; НОРМА – ИНФРА-М, 1998. – 624 с.
7. Бірюков О.М. Інститут неспроможності: порівняльно-правовий аналіз : [монографія] / О.М. Бірюков. – К. : ВЦ «Київський університет», 2000. – 163 с.
8. Шершеневич Г.Ф. Курсъ торгового права : в 4 т. / Г.Ф. Шершеневич. – 4-е изд. – М., 1912. – Т. 4 : Торговый процессъ. Конкурсный процессъ. – 1912. – 300 с.
9. Мальшев К.И. Исторический очеркъ конкурснаго процесса / К.И. Мальшев. – СПб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1871. – 457 с.
10. Суббот А.І. Розвиток та сучасність поняття банкрутства / А.І. Суббот, А.А. Суббот // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2014. – № 5. – С. 102–109.

11. Бутирська І.А. Історія становлення регламентації правового становища учасників справи про банкрутство / І.А. Бутирська // Держава і право. Серія «Юридичні і політичні науки». – 2014. – Вип. 65. – С. 127–133.
12. Литовський Статут 1588 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>.

Бульжин И. В. Историческое развитие неплатежеспособности и банкротства: компаративный анализ мирового и украинского опыта

Аннотация. В статье рассмотрена история развития правового регулирования неплатежеспособности и банкротства. Было выделено 3 исторических периода (личной неимущественной ответственности должника, имущественной ответственности, превентивный период), 6 мировых и 5 украинских этапов, на протяжении которых изменялись общественные отношения, связанные с неплатежеспособностью и признанием должника банкротом. Проведен сравнительный анализ мирового и украинского опыта развития банкротства во время каждого исторического этапа.

Ключевые слова: банкротство, неплатежеспособность, история банкротства, исторические периоды неплатежеспособности.

Bulyzhyn I. Historical development of insolvency and bankruptcy: the comparative analysis of the world and Ukrainian experience

Summary. In this article author reviewed the history of legal regulation of insolvency and bankruptcy. 3 historical periods (period of moral responsibility of the debtor, period of property liability of the debtor, preventive period), 6 world and 5 Ukrainian historical stages of insolvency legislation development were singled out. During these periods were changed social relations associated with insolvency and bankruptcy. The author conducted a comparative analysis of the global and Ukrainian experience of bankruptcy during each historical stage.

Key words: bankruptcy, insolvency, history of bankruptcy, historical periods of insolvency.